

Заурбекова Ляззат Жанатқызының
6D020500 - Филология мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алу үшін «Көркем мәтіндегі тілдің функционалды
прагматикалық аспектілері» тақырыбында жазылған жұмысына
АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Ғылымның ілгері басуы жаңаша көзқарастар мен тың идеялардың жарыққа шығуымен байланысты екені анық. Тіл табиғатын зерттеудегі жаңашыл идеялар тілді функционалды бағытта қарастырудан жалғасын тапты. Әрине құрылымдық тіл бағытындағы зерттеулердің құндылығын ешкім жоққа шығармайды. Тілді зерттеудегі екі бағыт бірін-бірі толықтыра келе көптеген құнды жұмыстарды жарыққа шығарғаны аян.

Зерттеу жұмысымызда тіл біліміне енген жаңаша көзқарастардың бірі тілдің прагматикалық аспектілері туралы ой-тұжырымдар жинақталады. Прагматикалық аспектіде тілді қарастыру тілді жанды организм ретінде қараудан да жоғары тұр. Ол дегеніміз тілді жасаушы адамның танымы, білімі, ойлауын, сөйлеуін бағдарлауды да ескере отырып, тілдің ішкі және сыртқы табиғатын айқындау сынды өзекті мәселелерді түйіндейді. Бастапқыда философия ғылымынан келген прагматика тіл біліміне еніп прагмалингвистика, прагмастилистика салаларын дүниеге әкелді. Зерттеу жұмысымызда сондай жаңа ұғымдардың бірі функционалды прагматика термині қолданылады. Аталған терминдік ұғым неміс лингвистерінің идеяларымен байланысты. К.Бюлердің тіл туралы концепциялары функционалды прагматика теориясының қалыптасуына негіз болады. Ғалым идеясын 1970 жылдары шәкірттері профессор Й. Ребайн мен К. Элих дамытады. Функционалды прагматика теориясы тілдің коммуникативтік қызметін зерттеуге аса көңіл бөлгендіктен тілдің сөйлеу жағдайындағы күйін зерттейді деген ой қалыптасады. Алайда Р. Хоффман еңбектері неміс тілінің жазба тілін зерттеуде функционалды прагматика теорияларын пайдаланғаны аталған бағыттың тілді тұтастай қамтып зерделейтіндігіне көз жеткіземіз.

Қазақ тіл білімінде прагматикалық бағытта жасалынып жүрген зерттеулер (А. Байтұрсынұлы, С. Аманжолов, Р. Сыздық, Н. Уәли, Ж. Жақып, Ж. Манкеева, Ф. Оразбаева, Э. Сүлейменова, Б. Шалабай, Г. Смағұлова, Г. Мұратова, А. Әділова, З. Ернazarова, Г. Әзімжанова, Д. Әлкебаева, К. Есенова, К. Садирова) қазақ тілінің күрделі табиғатының сырын ашумен ғана шектелген жоқ. Сондай-ақ қазақ этносының, әсіресе, көркемсөз шеберлерінің бітім-болмысын, психологиялық, генетикалық ерекшеліктерін, сөз саптау, сөз жасау қабілет-қарымын айқындап отыр. Осыған сәйкес сөз қасиетінің дәрежесін, сапасын, ұлттық кодтың тілдегі көрінісін жан-жақты ашып беретін көркем мәтіндерді талдауың маңызы зор. Көркем мәтіннің функционалды прагматикалық қырлары мәтіннің эстетикалық қызметін ерекше таныта отырып, мәтін автор мен оқырман арасындағы байланыс орнайтын ақпаратты қабылдау, қорыту, түсіну сынды күрделі ой процестері жүретін ақпарат алмасу кеңістігі екенін аңғартады.

Жазушы (автор) санасындағы ойлардың тілдегі көрінісі көркем шығармадағы кейіпкерлер сөзінен, диалог, монологтардан, концептуалды өрістерінен, түрлі айшықтау құралдарынан (теңеу, метафора, құбылту т.с.с), стилистикалық амал-тәсілдерінен байқай аламыз. Ал оқырман прагматикасы оның қабылдау деңгейі, аялық білімі, тілдегі пропозициялық актілері, декодтау стилистикасы сынды т.б. мәселелерді қамтиды. Осындай күрделі әрі өзекті тақырыптар мәтіннің прагматикалық қызметін арқалайды және ауқымды зерттеулерді қажет етеді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі уақытта қоғамның ой-санасына үлкен әсерін тигізетін, белгілі бір дәрежеде тәрбиелейтін, ішкі мәдениеті мен рухани әлемін, мәдениетін, ұлттық рухын оятатын көркем мәтіндер ешбір уақытта зерттеу нысанынан алынбайды.

Ғылымдағы жаңа антропоөзектілік бағыт негізінде көркем мәтін прагматикасы мәтінді *автор-мәтін-оқырман* сабақтастығында талдау барысында айқындалады. Мәтін прагматикасын зерттеудің басты құнды мәні мәтінді өнер ескерткіші (Р. Сыздық) ретінде қарастыруда жатыр. Көркем мәтін оқырман үшін сауатты сөз саптау, сөздік қорын байыту жүгін ғана арқаламайды, адамшылық ұстанымдарының, барлық адами құндылықтардың қалыптасуына, эстетикалық талғамын арттыруға өзек болады. Сонымен қатар жазушының оқырман санасына, ой-өрісіне, көкжиегіне әсер ету үшін қолданған прагмастилистикалық әлеуеті, уәжі, өз заманының ақиқат болмысын жеткізуде сан түрлі образдар арқылы сөйлетудегі амал-әрекеттерін зерттеу қазақ тіл біліміндегі мәтінтану деңгейін көтеретін өзекті мәселелердің бірі.

Көркем мәтін тудырушы автор (жазушы) өзінің өмірлік тәжірибесі, жинақталған білім қорын прагматикалық фактор мен тілдік факторлардың функционалды аспектілері арқылы танылады. Жазушының тілдік санасы шығарманы тудырудағы прагмастилистикалық мақсат-мүддесіне сай сұрыпталуымен айқын көрініс табады. Көркем шығарма авторы таныған шындық пен сезінген құбылыс прагматиканың функционалды аспектілері арқылы зерттеу ұсынылып отырған тақырыптың өзектілігін айқындайды.

Зерттеу нысаны – тілдің ұлттық кодын сақтаушы көркем мәтін.

Зерттеу пәні. Көркем мәтіндегі «тілдің әрекет етудегі» прагматикалық – теориялық концепциялары, автордың прагматикасының мәнді сипаттары, тілдік сана, ойлау мақсаттарының мәні мен оған тән қолданылған прагмастилистикалық тілдік амал – тәсілдерінің функционалды прагматикалық аспектілері зерттеу жұмысының пәні болып табылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. Зерттеу жұмысының мақсаты – көркем мәтін тілінің функционалды прагматикалық аспектілерін анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін функционалды прагматика теориясының ғылыми негіздерін басшылыққа ала отырып, мынадай міндеттерді жүзеге асыру көзделінді:

- қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматика саласының ғылыми негіздемесін анықтау;

- функционалды прагматика теорияларын еуропа тіл білімінің ғылыми концепцияларына сүйене отырып зерттеу әдістерін саралау;
- прагматика «тіл мен адам арасындағы» қатынас әрекетінің жаңа қырларын ашу;
- функционалды прагматиканың «ойлау мен сөйлеу» әрекетінің философиялық, психологиялық, лингвистикалық ғылыми мәнін прагматика тұрғысынан зерттеу арқылы жаңа қырларын анықтау;
- көркем мәтіндегі прагматикалық аспектілердің ішкі ойлаудағы интенция (ниет), прессупозиция, ақиқат/жалған позицияларының мәндік, мазмұндық сипатына талдау жасау;
- көркем мәтіннің прагматикалық күшін, қуатын айқындайтын экспрессивті амал-тәсілдерді, атап айтқанда эмотивтер мен энергосемалардың қызметін таныту;
- көркем мәтіндегі гибриді формалардың прагматикалық қызметін айқындау;
- көркем мәтіннің функционалды прагматикасын айқындайтын стилистикалық ұғымдар мен категорияларды анықтау арқылы олардың прагматикалық қызметтерінің межесін анықтау.

Зерттеу жұмысында қолданылған әдіс-тәсілдер. Алға қойылған міндеттерді шешу үшін жұмыста қарастырылатын тілдік бірліктерді көркем мәтіндерден жаппай іріктеу әдісі, сипаттау әдісі, мәтіндік, мән-мәтіндік талдау, жұмыстың мазмұнын ашу барысында теориялық тұжырымдарды жинау, салыстыру әдістері.

Зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негіздерін тіл біліміндегі Г.Б. Колшанский, М.Ю. Лотман, А. Реддер, О.В. Лещак, Е. Протасова, О.Д. Тарасова, Е.В. Дорджиева, Е.В. Кловак және қазақ тіл біліміндегі А. Байтұрсынұлы, С. Аманжолов, Р. Сыздық, Н. Уәли, Ж. Жақып, Ж. Манкеева, Ф. Оразбаева, Б. Шалабай, Г. Смағұлова, Г. Мұратова, А. Әділова, З. Ерназарова, Г. Әзімжанова, Д. Әлкебаева, К. Есенова, К. Садирова сияқты ғалымдардың іргелі теориялық тұжырымдары құрады.

Зерттеу материалдары ретінде жазушы М. Әуезов, С. Шаймерденов, Х. Есенжанов, М. Мағауин, Т. Нұрмағанбетовтардың көркем мәтіндері белгілі бір тілдік жағдаят және коммуникативтік бірлік ретінде танылады.

Зерттеу жүргізу үшін көркем мәтіндердің прагматикалық қызметін айқындайтын және прагматикалық әлеуетін күшейтетін әр түрлі тілдік бірліктер мен құралдар пайдаланылатын 200-ге жуық мәтін үзінділері таңдалып, талданды.

Зерттеу дереккөздері ретінде М. Әуезов Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2007. – 368 б; О. Бөкей– Алматы: Ел-шежіре, – 2013. – 384 б; О. Бөкей – Атау-кере. Мұзтау: хикаяттар/-Алматы: Ан Арыс баспасы, 2010. – 320 б; Х. Есенжанов Ақжайық: Төңкеріс үстінде: роман – 520 б: 19 сурет: порт. Алматы: Мерекенің баспалар үйі, 2013. – 516 б; М. Мағауин Көк кептер. Повестер мен әңгімелер. – Алматы. Жалын 1979. – 296 б.; С. Шаймерденов Шығармалары. – Алматы: Ан Арыс, 2013. Т.2: Повестер. – 320 б.; М. Әуезов Абай жолы: Роман-эпопея: Үшінші кітап. –

Алматы: Жазушы, 2007. – 384 б.; Т. Нұрмағанбетов Ауғандық құстар: Өңгімелер. – Алматы: Жазушы, 2008. – 288 б.; Нұрмағанбетов Т. 3 томдық таңдамалы шығармалары. 3-том. – Алматы, Өлке, 2006. – 304 бет.; Т. Нұрмағанбетов Шығармалары. Көп томдық. – Астана: Фолиант, 2015. – 432 б.; Д. Амантай Гүлдер мен кітаптар. Роман. – Алматы: 2003. – 108 б.; М. Мағауин Жармақ. – Чех Республикасы: 2007.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- қазақ тіл білімінде көркем мәтінді талдау барсыныда алғаш рет *функционалды прагматика* термині қолданылады;
- прагматиканың негізгі мәселесі ойлау, ішкі сөз сөйлеу актілері, ішкі сөйлеу әрекетінің функционалды аспектілері арқылы көркем мәтінді зерттеудің жаңа мәні анықталады;
- прагматиканың қарастыратын автор интенциясы, пресуппозициясы, ақиқат/жалған позициясы сөйлеу актілерінің теориялық мәселелері жүйеленеді;
- прагматиканың ішкі ойлау процесі көркем мәтін құрудағы маңызы айқындалады;
- көркем мәтін түзуші автор эмотивтерді, дәстүрлі стереотиптер мен прагмастилистикалық категорияларды қолдану арқылы көркем мәтіннің прагматикалық қуаты, мәтіннің танымдық, коммуникативтік, эстетикалық, құдыреттілік қызметтері танылады.

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Зерттеу жұмысында қарастырылған мәселелер қазақ тіл біліміндегі көркем сөйлеу теориясы, мәтін теориясы, прагмастилистика ғылымының теориялық тұрғыдан жасалынған жаңа тұжырымдар мен түйіндермен толығына, функционалды прагматика бағытында сөздік құруға, оқулық жазуға септігі тиеді.

Зерттеу жұмысының практикалық маңызы. Зерттеу нәтижелерінде жинақталған материалдар мен тұжырымдарды жоғары оқу орындарында «Прагмастилистика», «Мәтін және дискурс», «Көркем мәтіннің прагматикасы», «Мәтіннің прагмалингвистикасы» сияқты іргелі және арнаулы элективті курстар жүргізуде, докторлық, магистерлік, дипломдық және курстық жұмыстарды жазу барысында қолдануына болады.

Зерттеу жұмысы бойынша қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар: зерттеу барысында қол жеткізілген нәтижелерге сүйене отырып, қорғауға төмендегідей тұжырымдар ұсынылады.

1. Қазіргі қазақ тілі біліміндегі функционалды прагматиканың ғылыми концепциялары және терминологиялық аппаратының ғылыми сипаты айқындалады.

2. Прагматика терминін белгілі бір тілдік бірліктердің ықпал ету қызметі, жұмсалым мәнімен қоса, ішкі ой, ішкі сөз мәселелерімен тығыз байланысты қарастырылды. Функционалды прагматика автордың ішкі сөз актілерінің түрлі деңгейлері сана, ойлау, процестерімен байланысты мәніне сипаттама беріледі.

3. Көркем мәтінде автор идеясын, ақиқат шындығын тануда кейіпкерлердің ішкі ойы, ішкі сөзі көркем мәтін құрастыруда, мәтін энергиясын жеткізуде үлкен рөлі маңызды орынға ие.

4. Көркем мәтіндегі экспрессивті тілдік бірліктер саналатын теңеулер, мақал-мәтелдер, фразалық тіркестер, авторлық ремаркалар, қайталаулар, контраст (қарама-қайшылық), фонетикалық деңгейде тіл нормасынан ауытқу амалдар прагматикалық компоненттердің қатарынан орын алатыны жүйеленеді. Демек философияның күрделі ақиқат/жалған категориясы көркем мәтіндегі ақпараттардың имплицитті және эксплицитті мағыналары функционалды прагматиканың негізгі өзектерінің бірі екендігі сараланады.

5. Көркем мәтіндердегі кейіпкерлердің жалған сөйлеуі, бірін-бірі алдауы, жанжалдасуын көрсететін диалогтар, монологтар мен концептуалды фреймдердің прагматикалық интенцияға байланысты екендігі қарастырылады.

6. Интенция терминінің танымдық, философиялық мәнімен қатар автор интенциясын құрайтын кейіпкер интенциясы, интенционалды мақсат терминдері – прагматиканың функционалды өзегі.

7. Көркем мәтіндегі авторлардың философиялық ой-пайымдары оқырманға өзіндік пікір қалыптастыруға түрткі (дейкис) болатындығы прагматикалық перлокутивтік актінің жасалуына мүмкіндік тудырады. Декодтаушы прагматикасы тілдегі прессуппозициялардың ерекшелігі оқырманның тезаурусына, аялық біліміне әсер ететіндігімен танылатындығы ғылыми мәнге ие.

8. Көркем мәтін прагматикасы стилистикалық категориялар, дәстүрлі стереотиптер прагматика функциясының қырлары деп тануға болады.

Зерттеу жұмысының талқылануы мен жариялануы. Зерттеудің негізгі тұжырымдары мен нәтижелері 8 ғылыми мақалада жарияланды. Олардың 3-і Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің білім және ғылым саласын бақылау комитеті ұсынған басылымдарда жарияланды:

- Прагматика негіздері: ойлау мен сөйлеу // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы, №2 (70). – Алматы, 2018. – Б. 89-95.

- Stylistic category of accentuation in art texts // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы, №1 (173). – Алматы, 2019. – Б. 13-19.

- Функционалды прагматика теориялары //әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы, №1 (177). – Алматы, 2020. – Б. 86-92.

СКОПУС базасына кіретін ғылыми журналда 1 мақала:

- Pragmatic discourse of the comments on Facebook in the Kazakh language // Orpición. Año 35, Regular No.90-2. – 2019. – P. 369-384. (ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385)

Халықаралық және шетелдік ғылыми конференция материалдарында баяндалған және талқыланған диссертацияның негізгі нәтижелері 4 мақала:

- Қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматика бағыты және зерттелу жайы // Қазақ тілі тарихы және рухани жаңғыру» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – Б. 140-144.

- Прагматика – тіл біліміндегі көп аспектілі бағыт // «Фараби әлемі» халықаралық студенттер мен жас ғалымдар арасындағы ғылыми конференция жинағы – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – Б. 214-215.

- Қазақ тіліндегі дәстүрлі стереотиптердің прагматикасы // «Фараби әлемі» халықаралық студенттер мен жас ғалымдар арасындағы ғылыми конференция жинағы – Алматы: Қазақ университеті, 2019.

- Көркем мәтінді зерттеу өзектілігі // Б.Сағындықұлының 80-жылдық мерейтойына арналған «Тарих және таным: Көне мұралар тілін зерттеудің парадигмасы» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция – Алматы: Қазақ университеті, 2019.

Ғылыми жұмыс нәтижелері әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетіндегі қазақ тіл білімі кафедрасының ғылыми семинарларында және кеңейтілген мәжілісінде талқыланды (хаттама №3, 20.10.2021 ж.).

Зерттеу жұмысының құрылымы мен көлемі. Диссертациялық зерттеу кіріспеден, анықтамадан, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен, пайдаланылған көркем әдебиеттері тізімінен, 2 сурет, 1 кестеден тұрады.